

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Miljøetik

en introduktion

Arler, Finn

Published in:

Humanøkologi : miljø, teknologi og samfund

Publication date:
2002

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Arler, F. (2002). Miljøetik: en introduktion. I Arler, Finn (red.) (red.), *Humanøkologi : miljø, teknologi og samfund* (s. 65-89). Aalborg Universitetsforlag.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Miljøetik - en introduktion

Finn Arler

Etik og moral

De to begreber 'moral' og 'etik' anvendes almindeligvis i flæng som betegnelser for beskæftigelsen med det gode, det rette og det rimelige i menneske- og samfundslivet. De udspringer da også oprindeligt begge af samme begreb, nemlig skik og brug eller sædvane (græsk: *ethe* eller *ethos*, latin: *mos* eller *mores*). *Ethike* er Aristoteles' betegnelse for kritiske overvejelser omkring sædvaners grundlag og legitimitet, *philosophia moralis* er Ciceros latinske oversættelse heraf. Det græske ord *ethos* betyder imidlertid samtidig 'karakter,' og etik handler da også i høj grad om, hvilke karaktertræk eller dyder, som er væsentlige at udvikle, når man skal handle på en god og rimelig måde - eller slet og ret blive et bedre menneske.

Dette udspring er værd at holde sig for øje. Sædvanen er således det mere eller mindre udtalte grundlag, hvorfra de etiske eller moralske overvejelser eller refleksioner tager deres afsæt. Disse overvejelser kommer da også først og fremmest på tale i situationer, hvor der er berettiget tvivl om, hvad det vil være godt eller rimeligt at gøre. Samtidig vil en række forskellige dyder eller karaktertræk være væsentlige, både når det drejer sig om at identificere de relevante grunde, og når det drejer sig om at efterleve de konklusioner, man når frem til. Selvkontrol er en væsentlig forudsætning for overhovedet at kunne handle moralsk. Mod er vigtigt, når man skal holde fast på det, man finder rigtigt. Mådehold sikrer mod overdrevne reaktioner. Omhyggelighed er af stor betydning, når man skal afgøre en kompliceret sag. Og uden retfærdighedssans kombineret med evnen til at sætte sig ind i andre menneskers situation ville man ikke kunne opfatte vigtige træk ved situationer, der berører en række forskellige mennesker.

Målet for etiske overvejelser er i sidste instans at blive i stand til identificere handlemåder og reguleringsformer, som det er muligt at retfærdiggøre både overfor sig selv og overfor andre, på basis af grunde, man mener burde kunne anerkendes af alle. Selvom bestående vaner, skikke og konventioner er udgangspunktet, tages de ikke uden videre for gode varer. Man må kunne distancere sig så meget fra sædvanen, at man kan forstå baggrunden for den, stille spørgsmålstejn ved den, og i sidste instans forny den. Med ud-

gangspunkt i sædvanen kan de etiske eller moralske refleksioner imidlertid antage flere forskellige former som vist i boksen nedenfor.

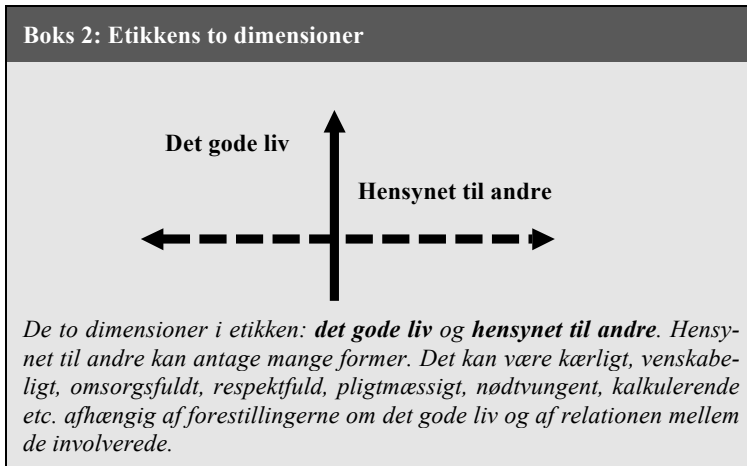
Boks 1: Former for etisk refleksion

- I *fortællinger* gennemspilles centrale dilemmaer og konflikter mellem forskellige hensyn og værdier i konkrete sammenhænge. Der kan enten være en klar moralsk pointe, eller fokus kan være rettet mod selve vanskeligheden ved at afveje konfliktende hensyn og værdier.
- En mere abstrakt form for refleksion finder sted i forbindelse med opstillingen af *generelle leve- eller adfærdsregler* om, hvordan man bør opføre sig for at optræde godt, rimeligt, værdigt eller anstændigt, på bestemte områder af samfundet, sådan som det bl.a. kendes fra de løbende diskussioner om ”sygeplejeetik,” ”embedsmandsetik” eller ”godt landmandskab.”
- Etiske spørgsmål kan imidlertid også diskuteres på en måde, der er frigjort nok en tand fra det specifikke udgangspunkt. Der er her tale om *etiske teorier* om det gode og rette i menneskelivet som sådant, og om eventuelle *universelle kriterier* for kritik eller legitimering af handlinger, sæder, vaner, regler og institutioner.

Når vi kaster os ud i etiske overvejelser og moralske begrundelser kan vi således *enten* bevæge os i retning af de mere specifikke omstændigheder, der gør en bestemt slags handling mere rimelig end en anden, kortlægge de særlige forløb eller de særlige fortællinger, som gør handlinger begribelige. Vi kan på den måde nå til stadigt større klarhed om alle de relevante detaljer i en særlig situation. *Eller* vi kan begive os ud i mere almene overvejelser om, hvad der gør én form for begrundelse mere acceptabel end en anden. Når vi på den måde bevæger man sig stadigt længere væk fra den konkrete situation, ender vi i sidste instans med at diskutere de mere almene etiske teoris og begrundelsesmåders særtræk, gyldighed og anvendelighed.

Etiske eller moralske overvejelser og teorier rummer typisk to dimensioner. På den ene side spørgsmålet om det gode liv som et liv der lykkes, hvordan man bliver et godt og lykkeligt menneske, eller hvordan samfundet som helhed bliver godt og vellykket. Denne dimension betegnes ofte som *teleologisk* (af græsk: *telos*, formål). Spørgsmålet er her, hvilke goder og mål, der er værd at efterstræbe, hvilke værdier vi skal lade os lede af, og hvilke dyder vi skal søge at udvikle. På den anden side spørgsmålet om hvilke forpligtelser, hensynet til andre med tilsvarende ønsker om vellykkede liv stiller os overfor, og hvilke begrænsninger, hensynet til enkeltindivider sætter for valget af midler, som kan tage i anvendelse i bestræbelsen på at gøre samfundet som helhed bedre og fremme den samlede velfærd. Etiske overve-

jelser af denne type betegnes ofte som *deontologiske* (af græsk: *deontos*, pligt eller forpligtelse). Det drejer sig her om forpligtelser overfor andre og om hvilke reguleringsmåder og -principper, der på rimelig eller retfærdig vis respekterer eller tilgodeser alle de berørte, som har krav på hensyntagen. Jeg har forsøgt at vise dobbeltheden i figuren nedenfor.

Selvom der er tale om to forskellige dimensioner, er det dog omvendt ikke uden videre muligt at skille dem ad. En forudsætning for overhovedet at tale om skyldig hensyntagen til andre er således, at en manglende hensyntagen vil gribe ind i andres liv på en måde, som gør dem mindre vellykkede. Hvornår det sker, kan vi alene vide, når vi gør os forestillinger om, hvad der vil gøre livet mindre godt for andre. Vi antager ganske vist, at den enkelte i reglen vil være bedst til selv at dømme om egne ønsker og interesser. Selvbestemmelse eller autonomi (af græsk *autos*, selv, og *nomos*, lov) regnes da også i sig for et centralt element i et vellykket liv, og egentligt formynderi vil kun være passende i særlige tilfælde. Helt udenom en stillingtagen til, hvad der må regnes for et godt liv for andre, kommer vi imidlertid ikke.

Det er især tydeligt i den lange række af tilfælde, hvor den berørte ikke selv vil være i stand til på vanlig vis at anmelde sine krav, og hvor en hensyntagen således fordrer antagelser om eller fornemmelser for, hvad et vellykket liv for den berørte vil forudsætte. Det gælder eksempelvis i forhold til børn eller i forhold til sindslidende, ligesom det gælder i forhold til både kommende generationer og organismer fra andre arter. Hensyntagen fordrer i alle disse tilfælde, at aktøren gør sig overvejelser om, på hvilken måde hans eller hendes handlinger vil kunne påvirke de berørtes liv på negativ vis. Tilsvarende må eventuelle indvendinger mod en handling basere sig på alment forståelige forestillinger om det gode liv for at kunne blive taget alvorligt.

Det giver ikke mening at klage over noget, som ingen andre vil betragte som en gene.

Ligesom antagelser om det gode liv influerer på, hvad hensynet til andre indebærer, så kan samlivet med og dermed hensynet til andre omvendt ikke undgå at spille en vigtig rolle i betragtninger om det gode liv. Der findes således - med god grund - en lang tradition for afvisninger af en rent egoistisk anlagt livsstil, der alene respekterer retligt eller på anden måde sanktionerede fordringer fra andre. Et vellykket liv kan ikke være fuldstændig lukket om sig selv (selvom det kan tage sig sådan ud i figuren ovenfor), men fordrer gensidigt inspirerende samliv og dermed også skyldig hensyntagen til andres behov og ønsker. Af samme grund har kærligheden, venskabet og fællesskabet med andre da også været en central kategori i diskussionen af betingelserne for det gode liv. Tilsvarende er begreber som selvagtelse eller selvkærlighed, ære og værdighed, der alle må regnes som vigtige elementer i det gode liv, i høj grad knyttet til bestræbelsen på at leve op til de forpligtelser, som samliv med andre indebærer. Et liv uden engagement i andre mennesker kan dårligt betegnes som andet end et amputeret liv.

Man kan naturligvis sige, at der her er tale om en art udvidet egoisme - mit eget liv kan kun blive vellykket, når det leves i forening med andres - men det er en temmelig billig og ikke særlig interessant pointe. Det afgørende er nemlig, at den, der føler skyld over manglende hensyntagen, netop vil være optaget af andres trivsel nok så meget som hensynet til sig selv. Det forhold, at den manglende hensyntagen forstyrrer ens eget liv, fordi man ikke kan leve op til fordringer, man anser for rimelige, vil altid i en eller anden forstand være sekundært i forhold til omsorgen eller respekten for andre. Hvad enten man er uberørt eller plaget af en manglende hensyntagen til andre, så vil man være forpligtet i den udstrækning, de berørtes krav er eller ville være rimelige eller retmæssige. Spørgsmålet om hvornår de er det, skal vi vende tilbage til om lidt.

Miljøproblemer og nabohensyn

Som sagt er den grundlæggende ambition bag etiske overvejelser dette at blive i stand til at foretage handlinger og opstille regler, der kan retfærdiggøres med alment acceptable grunde, der er relateret til det gode liv og den rimelige hensyntagen til andre. I det følgende skal jeg koncentrere mig om nogle af de centrale spørgsmål, som rejser sig i forbindelse med anvendelsen af vore omgivelser, af vort miljø. Hvis vi tager udgangspunkt i tvedelingen mellem det gode og det rimelige, drejer det sig om to forhold. Dels spørgsmålet om anvendelsen af det omgivende miljø fremmer eller i det mindste er forenelig med vore opfattelser af det gode liv. Dels spørgsmålet om hvilke hensyn der skal tages overfor forskellige typer af berørte, herunder spørgsmålet hvem det overhovedet vil være relevant at tage hensyn til. Som sagt er

de to dimensioner intimt forbundne, eftersom spørgsmålet om, hvad hensynet til andre indebærer, ikke kan besvares uafhængigt af spørgsmålet om det gode liv.

Miljøetiske overvejelser bliver almindeligvis stillet i tilknytning til konstaterede miljøproblemer. Det er ikke muligt at lave en skarp afgrænsning i forhold til andre typer af problemer, men i hvert fald to betingelser skal være opfyldt, før vi taler om miljøproblemer. For det første skal der være tale om forandringer i vore omgivelser, som vi på én eller anden måde opfatter som uheldige eller problematiske enten for os selv eller for andre berørte. Der kan være tale om problemer af direkte sundhedsmæssigt art, som når der f.eks. optræder sundhedsfarlige stoffer i luften, i drikkevandet eller i vore fødevarer. Andre forandringer er problematiske, fordi de medfører en eller anden form for forringelse af vore omgivelser. Det gælder f.eks. udledninger af næringsstoffer til havmiljøet, der forårsager iltvind og fiskedød, eller spredning af gifte der truer dyrelivet. Endnu mere indirekte er den forøgede drivhuseffekt og skovfældninger, der begge kan have uheldige følger som eksempelvis artstab, oversvømmelser og langsigede klimaforandringer.

Den anden betingelse for at tale om miljøproblemer er, at problemerne i en eller anden forstand er menneskeligt forårsagede, eller at mennesker i det mindste har medvirket til at problemet opstår. Hvor ubehageligt det end kan være, at vinteren igen står for døren, så regner vi det ikke for et miljøproblem, men som en følge af klimatiske rytmer der finder sted mere eller mindre uafhængigt af menneskers indgriben. Tilsvarende har vi været vant til, at forskellige vejrmæssige forhold - de kolde eller varme, våde eller tørre somre f.eks. - var udslag af en menneskeuafhængig naturs luner eller love. Vi opfatter det først som et egentligt miljøproblem, når mennesker åbenlyst har påvirket klimaforandringen.

Den enkleste form for miljøproblem er de såkaldte nabogener. Det kan eksempelvis være en fabrik, der generer naboerne med røg, ubehagelig lugt eller støj. Eller en virksomhed, der udleder gift- eller næringsstoffer i et vandløb til gene for dambrug, der befinder sig længere nede af strømmen. Der er nogen, det går ud over, og hvis liv på en eller anden måde forringes. De har derfor alment begribelige grunde til at protestere, ligesom andre kan blive fortørnede på deres vegne. De berørtes livssfære respekteres ikke i tilstrækkelig grad. Miljømæssige nabogener ligner for så vidt mange andre typer af gener, som mennesker kan påføre hinanden. Selve det forhold, at vi klassificerer dem som miljømæssige gener, føjer ikke noget afgørende til det mere almene etiske krav om anstændig opførsel og rimelig hensyntagen mennesker imellem.

Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at der er forskellige udlægninger af, hvor langt respekten bør række. Hvis man insisterer meget stærkt på individets autonomi, og i forlængelse heraf på ejendomsrettens ukrænkelighed i den stærkest mulige tolkning (se boksen nedenfor), så vil man også

typisk kræve, at reglerne på et givet område skal være sådan indrettet, at det altid er helt op til den berørte at afgøre, om han eller hun vil acceptere uheldige påvirkninger til gengæld for en eller anden form for kompensation. Et eventuelt nej må altid respekteres, uanset at det måske kan begrænse den samlede velfærd i samfundet. Hvis man omvendt sætter den samlede velfærd eller det gode liv for samfundet som helhed (eller størst mulig velstand og velfærd for det størst mulige antal mennesker) højest, så vil man være mere parat til at acceptere regler, der i visse situationer tillader negative påvirkninger af enkeltindivers liv eller begrænser ejendomsretten på visse punkter. En middelvej, der tager hensyn til begge standpunkter, kan i mange tilfælde være at sikre kompensation til den berørte på en måde, der alment betragtes som rimelig, uanset om den berørte selv frivilligt accepterer afgørelsen eller ej. En sådan kompensation kan eksempelvis komme på tale, hvis den generende nabos virksomhed er af stor samfundsmæssig betydning, og af den ene eller anden grund vanskeligt kan placeres andre steder.

Boks 3: Ejendomsretten

Er i realiteten en række forbundne rettigheder, herunder retten til at kontrollere, til at råde over, til at holde andre ude fra, til at anvende, fortære eller ødelægge, til få udbytte af, til at sælge eller afhænde på anden vis. Den private ejendomsret vil ofte være begrænset på et eller flere af disse punkter af hensyn til andres rettigheder og/eller velfærd.

I følge Grundlovens § 73, Stk. 1 er ejendomsretten ukrænkelig, og ingen kan tilpligtes at afstå sin ejendom, bortset fra de tilfælde hvor almenvellet har vedtaget afståelsen ved lov og yder fuldstændig erstatning. Selvom ingen kan tilpligtes at afstå ejendom uden erstatning, kan nogle af de nævnte rettigheder, som almindeligvis er knyttet til ejendomsretten, dog udmærket tænkes begrænset uden erstatning.

Der er også et andet forhold, som er værd at være opmærksom på, nemlig at spørgsmålet om, hvad der kan betegnes som en gene, er afhængigt af alment anerkendte forestillinger om det gode liv. Klagen fra den berørte nabo vil kun blive betragtet som berettiget, hvis der kan henvises til en gene, der er eller burde være alment anerkendt som en sådan. Det er således ikke enhver forestilling om det gode liv, der kan danne basis for en klage. Hvis man f.eks. klager med henvisning til, at man får sit liv ødelagt af at have et revisionsfirma som nabo, fordi man ønsker at leve et liv uden påtrængende tal og kalkyler, så vil det ikke blive taget alvorligt. Der er grænser for, hvor langt den enkeltes egen udlægning respekteres.

Påvirkningen af naboer er som sagt den simpleste form for miljøproblem. Det er samtidig relativt let at håndtere. Begge parter er umiddelbart identificerbare, og eventuelle stridigheder kan afgøres med udgangspunkt i

velkendte retsprincipper om bl.a. privat ejendomsret, respekt for liv og velvære, erstatningspligt etc. En væsentlig del af det moderne retssystem, herunder nabo- og erstatningsretten, er således grundlagt på ønsket om at sikre respekten for det enkelte individ og dets legitime livssfære. Det er imidlertid karakteristisk, at miljødebattens fokus i stigende grad er flyttet væk fra sådanne nabostridigheder (jf. også Kapitel 3), og i stedet drejer sig om problemer, hvor den forulempede part enten er vanskeligere at identificere på forhånd eller vil have sværere ved at stille retlige krav.

For det første kan der være tale om gener eller andre former for uheldige konsekvenser, der opstår som følge af forandringer i ingenmands- eller allemandsland, på *fælledeerne*, og derfor ikke er omfattet af nabo- og erstatningsretlige regler. Der er i så fald ingen private rettigheder, der krænkes. De særligt berørte parter vil ganske vist stadig i mange tilfælde være specifikke personer som eksempelvis astmatikeren, der generes af luftforurening, eller ornitologen, der bekymres over en faldende fuglebestand. Hvis de protesterer over forandringen, er det imidlertid som repræsentanter for *almenheden*; føler de sig ligefrem krænkede, så gør de det på almenhedens vegne. De kan ikke som privatpersoner gøre særkrav gældende.

En anden type problemer - med f.eks. den forøgede drivhuseffekt, nedsvingning af pesticider og radioaktive restprodukter - angår imidlertid ikke almenheden sådan som vi finder den her og nu, men bliver først rigtigt virksomme for *fremtidige generationer*, dvs. en anden gruppe som i sagens natur ikke kan stille rets krav. Overhovedet vil være svært at tilkende medlemmerne af denne gruppe rettigheder i vanlig forstand, eftersom vi ikke ved, hverken hvor mange der vil blive berørt, eller hvem og hvilken slags personer de mere præcist vil være.

En tredje gruppe, som berøres af miljøforandringer, men som ikke er i stand til at stille rets krav, er individer fra *ikke-menneskelige arter*, der ikke er i stand til at finde mæle på en måde, som egner sig i en retssal. Som problemerne med iltsvind eller med brugen af pesticider i det moderne landbrug viser, er også andre arter end mennesket stærkt påvirket af de kraftige miljøforandringer, som har fundet sted de seneste årtier. Også her er der tale om hensyn, som ikke tilgodeses i nabo- og erstatningsretten.

Der er således i hvert fald tre grupper, der ikke kan fremsætte rets krav i en almindelig nabo- eller erstatningsretlig procedure: *almenheden*, *kom-mende generationer* og *ikke-menneskelige arter*. For så vidt vi anerkender, at disse tre grupper også på en eller anden måde har krav på hensyntagen, må vi altså bestræbe os på at indrette reguleringen af miljøområdet på en måde, så disse hensyn bliver varetaget på rimelig vis. Det bliver dermed et centralt etisk eller moralsk problem, *hvilken vægt* de forskellige krav skal tillægges. *Hvad* det mere præcist vil sige at varetage hensynene på rimelig vis. Eller - hvor der er uenighed om vægten: gennem hvilke *procedurer* der skal træffes beslutning. Jeg skal i det følgende se på de tre grupper én af gangen.

Almenheden

Almenheden, som vi finder den her og nu, er uden tvivl den af de tre grupper, det er lettest at tage højde for. I modsætning til kommende generationer og umælende arter har vi jo her at gøre med en eksisterende gruppe, hvis repræsentanter kan formulere og anmelde egne krav og ønsker, endnu mens beslutningerne tages. Ikke desto mindre gør en række vanskeligheder sig gældende, især i relation til to tæt forbundne spørgsmål.

- For det første er det relevant at stille spørgsmålet, hvor grænsen går mellem på den ene side det fælles eller almene og på den anden side det private eller individuelle. Hvornår er der tale om en privatsag, og hvornår er der tale om et fælles anliggende? Rygning har eksempelvis i mange år været betragtet som en privatsag. Det har været tilladt enhver at ryge næsten hvor og hvornår man havde lyst. Af forskellige grunde er der imidlertid i de seneste år foretaget stadig kraftigere indskrænkninger under henvisning til det ubehag og de sundhedsmæssige skader, som passiv rygning kan forårsage. Det er stadig tilladt at ryge under private former, men selv her kan almeninteressen vise sig at få betydning, hvis det eksempelvis vedtages, at rygere vil få en ringere service fra det offentlige sygehusvæsen, fordi deres sundhedsmæssige problemer regnes for selvskabte.

Et andet eksempel er diskussionen om, hvordan hensynet til søer, åer og grundvand skal varetages. Også her er tendensen gået i retning af øgede restriktioner. Det er ikke ret mange årtier siden, at ejendomsretten næsten gav frit slag til at gøre, hvad man ville på de private landbrugsarealer. Siden er den ene begrænsning efter den anden kommet til: krav om tilstrækkelig kapacitet til opbevaring af gylle, forbud mod udbringning i vintermånederne, krav om grønt vinterdække, krav om markplaner og kvælstofregnskaber, genetablering af engområder, krav om sprøjte- og dyrkningsfrie zoner langs vandløb osv. Grænsen mellem det almene og det private kan også i andre brancher siges markant at have forskubbet sig i løbet af de seneste årtier med de generelle krav om miljøstyring og om introduktion af renere teknologi som betingelse for miljøgodkendelse. Grænserne mellem det private og det fælles kan således ikke fastlægges én gang for alle, men må løbende overvejes fra sag til sag.

- Det andet centrale spørgsmål er, hvordan og i hvor høj grad det overhovedet er muligt at identificere en almeninteresse med udgangspunkt i en fælles opfattelse af det gode liv. Dette spørgsmål er naturligvis intimt sammenknyttet med det første. Hvis man antager, at almeninteressen i realiteten ikke er andet end summen af alle de private og individuelle ønsker og interesser (den størst mulige præference-tilfredsstillelse for det størst mulige antal mennesker), eller at det overhovedet ikke er muligt at afgøre, hvad der er til fælles bedste ud over sikringen af et privat råderum, så vil man også være tilbøjelig til at trække grænsen mellem det private og det fælles på en

måde, der gør fællesskabets rolle så lille som muligt. Enten ved fastholde en streng tolkning af ejendomsretten og ved at reducere fællesskabets rolle til en natvægterstatslig sikring af lov og orden. Eller ved at lade de fælles beslutninger blive taget på en måde der efterligner markedet, f.eks. gennem undersøgelser af folks private betalingsvillighed i de tilfælde, hvor der ikke direkte kan udbydes produkter på et eksisterende marked, eller gennem opgørelser af præferencetilfredsstillelser og -frustrationer blandt de berørte.

Den grundlæggende antagelse er i begge tilfælde den, at hver især følger - og skal have ret til at forfølge - sine helt egne forestillinger om det gode liv. De fælles beslutninger forventes derfor også at være så neutrale som muligt i forhold til de mange forskellige forestillinger om det gode. Konsekvensen er enten, at det kun er de helt basale fælles spilleregler, først og fremmest sikringen af det individuelle råderum gennem den private ejendomsret, der skal vogtes af fællesskabet. Eller at fællesskabet reduceres til et ekspeditionskontor, hvor man aggregerer individernes private præferencer (eller de suveræne forbrugeres betalingsvillighed) i bestræbelsen på at gøre summen af præferenceopfyldelser så stor som mulig. Spørgsmålet om det gode liv skal i begge tilfælde besvares af hver enkelt i sin egen privatsfære; det er ikke et fælles anliggende.

Omvendt kan man pointere, at det faktisk synes muligt at identificere en række værdier og kvaliteter, som forbedrer det gode livs betingelser, og som kun kan sikres gennem en fælles indsats. Når der eksempelvis foretages fredninger af udvalgte bygninger, af sjældne dyre- eller plantearter eller af særlige naturtyper, når der laves restriktioner for at beskytte luft, vand og jord mod uønskede eller risikable påvirkninger, eller når der opstilles en række begrænsninger for, hvad man må foretage sig på sin private ejendom, så er det med udgangspunkt i sådanne fælles værdier og kvaliteter som elementer i en fælles forestilling om det gode liv eller det gode samfund, ikke blot resultatet af en opsummering af private præferencer.

Man kan formulere de to tilgange til spørgsmålet om forholdet mellem individ og fællesskab som to uforenelige ekstremer. På den ene side den såkaldt *neutralistiske* antagelse om, at det gode liv er en privat sag, hvor fællesskabet alene skal sikre individets suveræne råderum, eller hvor fælles beslutninger alene bør tage form som en aggregering eller opsummering af de mange private beslutninger med markedet som forbillede. På den anden side den såkaldt *perfektionistiske* antagelse om, at det gode liv er en fælles sag, som kun kan afklares gennem fælles samtale og beslutning, og som alle de individuelle beslutninger i en eller anden udstrækning må indpasse sig efter.

Man skal dog passe på ikke at overbetone forskellen. For det første vil det være fejlagtigt at betragte den almene interesse som en størrelse, der er fuldstændig løsrevet fra individernes ønsker og interesser. F.eks. er almene sundhedskrav eller krav om beskyttelse af særligt betydningsfulde bygninger eller områder jo i høj grad til glæde for individer. Det særlige ved den alme-

ne interesse er blot, at den ikke kan relateres direkte til specifikke individer med personlige retskrav på samme måde som i nabo- og erstatningsretlige forhold. I mange tilfælde ved vi ganske enkelt ikke hvilke individer, der vil blive tilgodeset - især ikke på lang sigt. For det andet må hensynet til den individuelle selv- og medbestemmelse altid indgå som et væsentligt element i forestillingen om det gode liv og dermed i den fælles interesse. Kun gennem sikring af en eller anden grad af individuel selvbestemmelse kan vi overhovedet blive selvstændige individer, der kan tage konstruktivt del i det fælles liv.

Et væsentligt element i løsningen på problemet består i at betragte individet som en todelt størrelse. På den ene side er vi *privatindivider*, der ønsker en eller anden grad af selvbestemmelse og ret til at forfølge egne mere eller mindre individuelle ønsker og mål. På den anden side er vi *samfundsborgere*, der ønsker ret til at deltage i og være medbestemmende i forhold til de fælles anliggender, herunder afgørelserne omkring grænsedragning mellem private og fælles forhold. Disse to former for aktionsrum og de særlige rettigheder, som de hver for sig fordrer, må ikke sammenblandes, og den ene rolle kan ikke reduceres til den anden (jf. også Kapitel 10). De er imidlertid gensidigt afhængige i den forstand, at vi vanskeligt kan blive selvstændigt tænkende og handlende samfundsborgere uden et privat råderum, mens vi omvendt ikke kan forvente at kunne opretholde et privat råderum, hvis vi ingen ret har til at deltage i afgørelser om fælles anliggender.

Når vi taler om miljøetik i relation til almenheden får vi på den måde med to typer af problemstilling at gøre. På den ene side er der selve det *substantielle* spørgsmål om det gode liv og om de fælles natur- og miljømæssige goder, vi i overensstemmelse hermed ønsker at sikre, bevare eller fremme. Der kan være tale om sundhedsmæssige forhold, som når vi f.eks. ønsker at begrænse forurening af luft eller grundvand. Eller der kan være tale om særlige naturkvaliteter som f.eks. rene søer og åer, biologisk mangfoldighed eller bevarelse af sjældne og særligt værdifulde naturtyper (jf. også Kapitel 19).

På den anden side er der spørgsmålet om de *procedurer*, hvorigennem vi debatterer og beslutter, hvad der bør regnes for fælles goder, og hvor vi foretager afvejninger både internt mellem de fælles goder og eksternt i forhold til de private goder. Det er således vigtigt at sikre, at alle som en statsborgerret har mulighed for at bringe sin mening frem, at alle (voksne) har stemme- og opstillingsret, at alle kan danne eller deltage i foreninger osv. Det er også vigtigt at afklare, på hvilken måde beslutninger træffes, hvordan kompetencer fordeles, og hvor og hvordan grænserne mellem det private og det fælles trækkes. Eftersom der ikke er nogen, der har en privat ret til de fælles goder, vil det være af væsentlig betydning, hvem der på forskellige trin i beslutningsprocessen tillægges ret til at fremsætte miljømæssige krav på almenhedens vegne, hvem der har kompetence til at afgøre klagesager, etc.

Hvis vi ser på reguleringen af miljøområdet, er det som sagt karakteristisk, at hensynet til almenheden og de fælles goder har været hastigt voksende i takt med de øgede påvirkninger fra produktion og forbrug, og at denne vækst er foregået ind over det, der tidligere regnedes for privat område. Det er denne tendens, der eksempelvis kan aflæses i de stadigt strengere krav til miljøgodkendelsen af virksomheder, senest med kravet om anvendelse af den rene tilgængelige (og økonomisk overkommelige) teknologi, i planlovgivningens forøgede muligheder for at stille erstatningsfrie krav til eksempelvis aktiviteter i miljøfølsomme områder, eller i naturbeskyttelseslovgivningens krav om hensyntagen til særligt skønne eller på andre måder enestående områder. Man kan diskutere, om reguleringen går tilstrækkeligt vidt, og om de anvendte reguleringsformer er de rette. I vor sammenhæng rækker det imidlertid at pointere, at almenheden gennem de demokratiske procedurer har muligheden for at sætte krav igennem - og tillige har udnyttet denne mulighed et godt stykke.

Grænseoverskridende problemer

Et særligt problemfelt udgøres af grænseoverskridende miljøproblemer. Der er således flere forhold, der gør disse problemer forskellige fra de nationale. Den væsentlige forskel er den, at hvor den nationale regulering i et land som Danmark styres af demokratisk valgte repræsentanter med en politimæssig magt i ryggen til at gennemføre sine beslutninger, der er det internationale samfund i et åbenlyst demokratisk underskud, samtidig med at det kun i beskedent omfang har sanktionsmuligheder til rådighed. Ingen demokratisk valgt global forsamling står over de nationale regeringer, og ingen international politimyndighed kan give de globale organisationer magt til at trumfe beslutninger igennem på tværs af de involverede lande eller stater. Beslutninger kan i princippet kun gennemføres ad frivillighedens vej.

Forskellen mellem de interne relationer indenfor det enkelte land og de eksterne relationer på tværs af landegrænser har en historisk baggrund, nemlig den opdeling i geografisk afgrænsede stater med intern suverænitæt, som aftaltes ved den westfalske fredslutning i 1648 som løsning på årtiers sociale og religiøse krige. Følgen var, at det interne forhold mellem stat og borger blev betragtet som væsensforskelligt fra eksterne mellemstatslige forhold. For staten, der efterhånden udviklede sig til nationalstat med folkelig suverænitæt, blev den primære opgave indadtil at sikre befolkningens ve og vel, at fremme den nationale velstand og velfærd, og at sikre ordentlige natur- og miljømæssige forhold, kort sagt at forbedre det gode liv indenfor nationalstatens område, mens den udadtil skulle sikre suverænitæten og de nationale interesser med alle midler.

Boks 4: Den nationale suverænitet

Den nationale suverænitet minder på mange måder om den private ejendomsret, og kan tilsvarende opdeles i en række forskellige rettigheder, bl.a. retten til at udnytte egne ressourcer, retten til at vælge styreform, retten til selvforsvar, retten til at holde andre ude, retten til kulturel selvbestemmelse, retten til ikke at blive generet af andre landes forurening etc. Vægtningen af de enkelte dele ændrer sig løbende, efterhånden som forudsætningerne forandres. Ligesom ejendomsretten er også den nationale suverænitet begrænset på flere punkter af hensynet til andre landes suverænitet og/eller velfærd.

Denne skarpe tvedeling mellem det interne og det eksterne er imidlertid kommet under stadigt stærkere pres i perioden efter 2. verdenskrig af en række grunde, som almindeligvis sammenfattes under begreber som 'internationalisering' eller 'globalisering.' Blandt de væsentligste elementer i denne udvikling kan nævnes:

- Den stigende integration af verdenssamfundet gennem forbedret kommunikation og transport, øget samhandel og kapitalbevægelse gør overgangen mellem indenfor og udenfor stadigt mere flydende. I et land som Danmark er det således omkring 40% af det samlede nationalprodukt, der eksporteres.
- Som et resultat af alles ønske om også at kunne regulere de eksterne, mellemstatslige forhold, har en række internationale organisationer udviklet sig på både regionalt og globalt plan - EU, NATO, FN, WTO, Verdensbanken og mange, mange flere - hvorved en række beslutninger flyttes fra nationalt til internationalt niveau.
- Sideløbende hermed er der udviklet et omfattende internationalt regelsæt gennem bi- og multilaterale aftaler og såkaldte "soft-law"-dokumenter. På miljøområdet har denne udvikling især taget fart efter Stockholm-konferencen og oprettelsen af FNs miljøorganisation, UNEP, i 1972, og er yderligere forstærket af konferencen om miljø og udvikling i Rio de Janeiro tyve år senere.
- En følge af udviklingen af kommunikations- og transportteknologien er også den begyndende udvikling af en international offentlighed, hvor ikke mindst det allerede omfattende netværk af internationale regeringsuafhængige organisationer (NGO'er) spiller en betydelig rolle.
- Hertil kommer så den mere og mere absurde skævhed i livsbetingelser i forskellige dele af verden. En skævhed, som det bliver stadigt vanskeligere at forbigå med en henvisning til den ikke er omfattet af den nationale interessessfære.

Set fra en miljøetisk synsvinkel er der en række forhold, som er værd at bemærke i denne forbindelse (jf. også bl.a. Litfin 1998). Lad mig nøjes

med at nævne et par af de væsentligste. For det første er mange miljøproblemer umiddelbart internationale. Blandt de større problemområder af denne type kan nævnes forureningen som følge af transport af svovl- og kvælstofilter over landegrænser, udtyndingen af ozonlaget efter udslip af især CFC-gasser, den voksende drivhuseffekt, og forureningen af havene. Sådanne problemer kan ikke løses af de enkelte lande hver for sig. De er i en eller anden udstrækning fælles problemer, som må løses gennem aftaler enten regionalt eller i 'det globale partnerskab,' som det hedder i dokumenterne fra miljø- og udviklingskonferencen i Rio 1992.

I den internationale miljøregulering, som siden 1970'erne er blevet stadigt mere omfattende, har der udkrystalliseret sig en række grundprincipper og fælles målsætninger, som i udgangspunktet anerkendes på tværs af kulturelle forskelle, og som går igen i en lang række specifikke bi- og multilaterale aftaler, i generelle "soft-law"-dokumenter som Stockholm- og Rio-deklarationerne, *World Charter for Nature* fra 1982, og i UNEP, IUCN og WWFs fælles *World Conservation Strategy* fra 1980 (og opfølgningen *Caring for the Earth* fra 1991), Brundtlandrapporten fra 1987, *Agenda 21* fra 1992, osv. (jf. bl.a. Sands 1994). Jeg tænker her bl.a. på princippet om at landene på trods af den indre suverænitæt er forpligtet til at beskytte de elementer af den fælles natur- og kulturarv (herunder arter, habitater, etc.), som befinder sig indenfor deres eget territorium, ligesom de ikke må forårsage miljøproblemer i andre lande eller på internationalt territorium, kravet om at fremme en bæredygtig udvikling, princippet om at forurenere betaler, forebyggelsesprincippet, forsigtighedsprincippet, etc. Også princippet om fælles men differentierede forpligtelser (under hensyntagen til de enkelte landes særlige ansvar og forudsætninger) er værd at nævne i denne forbindelse, eftersom det umiddelbart bringer spørgsmålet om den globale ulighed på bane (jf. også hertil Kapitel 12).

Det andet forhold, som er værd at nævne, er den konsekvens af den øgede arbejdsdeling landene imellem, at de fleste produkter - eller de hjælpstoffer, maskiner etc., som indgår i produktionen - rummer komponenter, der er blevet til i andre lande end forbrugerens eget. Skal man vurdere et produkt fra vugge til grav, vil en del af vurderingen således være knyttet til forhold i andre lande (jf. Kapitel 7). Tages der hensyn hertil af producenter og forbrugere, vil der således være tale om et direkte engagement i en almenhed, der ikke er begrænset af nationale grænser.

Der er to grundlæggende tilgange til spørgsmålet om internationalisering eller globalisering. Den ene tilgang fastholder nationalstaten som omdrejningspunkt i den forstand, at forpligtelserne indenfor det nationale fællesskabs grænser, herunder forpligtelsen til at drage omsorg for fællesskabets svageste parter og for de hjemlige miljøforhold og naturværdier, er og bliver primære, mens forpligtelserne uadtil begrænser sig til ikke-indblanding - eventuelt suppleret med en basal form for hjælp til de mest belastede parter, der af den ene eller anden grund har svært ved at etablere

velordnede samfund (Rawls 1999). Hertil kommer dog så en række forpligtelser i relation til det, der siden Rio-mødet har været anerkendt som fælles anliggender, herunder eksempelvis drivhuseffekten, de globale fællede og den fælles naturarv (Arler 2001). Den anden tilgang er derimod mere umiddelbart kosmopolitisk, og betragter den stadigt mere integrerede menneskehed som en enhed, indenfor hvilken det vil være berettiget at tale om gensidige forpligtelser af samme slags som det idag kendes indenfor de nationale fællesskaber (Beitz 1999, Attfield 1999). Ethiske forpligtelser gælder i følge denne tilgang overalt og uden hensyntagen til nationale eller andre former for tilhørsforhold. Det betyder bl.a., at man ved omfordelinger af goder af hensyn til de svageste parter ikke skal gøre forskel på grund af nationale grænser.

Selvom de to tilgange i udgangspunktet forekommer meget forskellige, skal man dog omvendt ikke overbetone uenighederne. Der kan således også med et kosmopolitisk udgangspunkt være god grund til at bevare mere afgrænsede (bl.a. nationale) fællesskaber, indenfor hvilke det er muligt både at foretage egne prioriteringer på grundlag af selvvalgte kriterier og at drage en mere udstrakt omsorg end overfor fremmede. Omvendt gør den øgede integration det stadigt vanskeligere blot kynisk at afvise enhver omsorg udenfor nationalstatens grænser, med mindre den er bestemt af en snæver nationalstatslig egeninteresse - og selv med et snævert udgangspunkt kan der være god grund til at hjælpe med at forhindre den form for desperation, som kan resultere i f.eks. terrorisme. Selvom man i udgangspunktet prioriterer det nationale (eller regionale) fællesskab, vil det være svært at begrunde en afvisning af enhver form for støtte til særligt udsatte samfund, forudsat der er et klart og afgrænsbart sigte med støtten. Det er dog fortsat frivilligheden, der råder, og stiller de stærkeste sig på bagbenene, er der ikke meget at stille op for de svageste parter.

Bæredygtighed og hensynet til kommende generationer

Er det svært for de svageste parter at sætte krav igennem i det internationale samfund, så er det dog endnu sværere for kommende generationer. I sagens natur kan de ikke deltage i de demokratiske procedurer. Og selvom de er naboer i tid, vil de ikke have megen glæde af at anlægge naboretlige sager mod tidligere generationer. Vi kan ikke indgå egentlige kontrakter med dem, endsige tage del i venskabsforhold. Vi ved ikke, hvem de er, hvad de ønsker, hvordan de vil prioritere, ja end ikke hvor mange de vil være. Hertil kommer, at vore egne beslutninger uundgåeligt vil påvirke både de fremtidige menneskers antal, deres identitet, deres ønsker og prioriteringer på forskellig vis.

Spørgsmålet er, hvor meget fremmedheden betyder. I første omgang kan man sige, at fremtidige generationers mere basale interesser ofte er rime-

ligt gennemskuelige (DesJardins 1993). Selvfølgelig vil også de gerne have ren luft, rent vand, naturkvalitet og tilgængelige ressourcer. Samtidig må man imidlertid antage, at de, akkurat som os selv, må forventes at have glæde af en række menneskeligt frembragte produkter, selv i de tilfælde hvor produktionen af goderne kan tænkes at forringe visse naturbetingelser og formindske den samlede mængde af ressourcer. De forskellige slags goder må således vægtes i forhold til hinanden. Et væsentligt spørgsmål er i den forbindelse, hvilke begrænsninger i naturressourcerne der kan accepteres til fordel for hvilke menneskeskabte goder. Da kommende generationer ikke kan tage del i afvejningen, er det oplagt, at vi som nulevende generationer selv må påtage os det fulde ansvar.

Et andet forhold, som er væsentligt, er at kravet om bæredygtighed ikke bør efterleves på en sådan måde, at det sker på bekostning af bestemte befolkningsgrupper. De vil således være vanskeligt at forsvare afvejn timer i stil med dem, Stalin foretog, da han i 1930'erne var villig til at ofre en generation eller to i det sure slid med at opbygge det industrielle grundlag for fremtidens kommunistiske idealsamfund. Man kan tilsvarende spørge sig selv, hvad der skulle gøre det vigtigere at sikre mange ressourcer til mennesker, der lever om nogle hundrede år, og hvis værdier og livsmål vi overhovedet ikke kender - og hvor der tilmed i mellemtiden må formodes at være sket en væsentlig teknologisk udvikling - end at give bedre betingelser til de millioner af mennesker, der rundt omkring på kloden lider stor nød her og nu.

Boks 5: Bæredygtighedens principper

- Enhver generation bør i videst muligt omfang overlade efterfølgende generationer ressourcer og livsbetingelser, der forudsigeligt vil være (mindst) lige så gode som dem, de selv fik overladt.
- Forringede natur-, miljø- eller ressourcemæssige betingelser bør så vidt muligt opvejes af på anden vis forbedrede muligheder (f.eks. kulturel arv, viden, teknologi el.lign.) i et omfang, der vil være velbegrundet tiltro til, at kommende generationer vil eller bør kunne anse for tilstrækkelig kompensation.
- Bæredygtighed bør ikke fremmes med midler, der kræver, at visse grupper ofres for at fremme den samlede velstand eller velfærd på lang sigt. Det betyder bl.a., at ingen generation (eller dele af en generation) må ofres af hensyn til tidligere eller efterfølgende generationers velstand og velfærd.

Jeg skal på den baggrund foreslå den treleddede definition på bæredygtighed, som kan ses i boksen ovenfor. Jeg betragter ikke selve definitionen som specielt kontroversiel. Derimod kan den specifikke udmøntning af bæredygtighedskravet i konkrete handlingsanvisninger vanskeligt undgå at give anledning til uenigheder. Et af de centrale problemer er i hvor høj grad man kan erstatte eller substituere forskellige slags ressourcer med hinanden. Det er relativt klart, at en faldende mængde af kulreserver ikke i sig selv vil være et problem, hvis kullene efterhånden kan erstattes af andre energiresourcer. Spørgsmålet er imidlertid, hvor langt man kan gå den vej. Kan tabet af ti dyrearter f.eks. opvejes af et udbygget motorvejsnet, og kan udsigten til klimaforandringer opvejes af forbedrede computere?

De såkaldt neoklassiske økonomer vil hævde, at svar på sådanne spørgsmål helt afhænger af den økonomiske værdi af de enkelte goder, dvs. hvad den enkelte forbruger vil være villig til at betale for dem (jf. Kapitel 5). Alle goder er principielt omsættelige, og kan erstattes med hinanden, hvis prisen er rigtig. Et samfund er derfor også bæredygtigt, hvis blot værdien af den samlede kapital kan fastholdes eller ligefrem forøges, uanset hvilke former for goder, der er indeholdt i opgørelsen (Pearce/Turner 1990, Solow 1993, Det Økonomiske Råd 1998). For at kunne bedømme om opsparingen er reel, gælder det derfor om at få værdisat alle slags goder, også dem der normalt ikke udveksles på markedet, så de ligemæssigt kan indgå i regnestykket. Værdisætningen foretages her ved på forskellig måde at måle de enkelte individers betalingsvillighed.

De fleste økonomer vil dog anerkende, at der er undtagelsestilfælde, hvor en aktuel værdisætning ud fra nulevende forbrugeres prioriteringer vil være vildledende i forhold til en langsigtet vurdering. Vi kan eksempelvis ikke leve uden vand af en vis kvalitet, og selvom vand måske ikke i øjeblikket har en særlig høj økonomisk værdi, så kan man ikke uden videre lave langsigtede beregninger på det grundlag. Hvis vandet f.eks. helt forsvinder, så er det ikke blot en økonomisk værdi, der går tabt - sådan som det f.eks. ville være tilfældet med noget tilfældigt plasticlegetøj, der for tiden sælges til samme pris som vandet - det er hele eksistensgrundlaget, der skrider. Det er derfor almindeligt at tale om *kritiske ressourcer*, som der må holdes særskilt øje med, og som må bevares for fremtidige generationer uanset hvor beskeden den aktuelle økonomiske værdi måtte være.

Jeg har derudover foreslået at tale om en tredje form for ressourcer, nemlig de enestående eller *unikke ressourcer* (Arler 2000). Det drejer sig om ressourcer, som ikke har overlevelsseværdi på samme måde som eksempelvis vandet, men som omvendt ikke uden videre kan erstattes af andre goder, selvom de på basis af de mange enkeltindividers private betalingsvillighed er vurderet til at have samme økonomiske værdi. Unikke ressourcer er goder, som af den ene eller anden grund har særlig betydning for et politisk fællesskab som sådant (dvs. ikke blot som en sum af enkeltindivider), og hvis fort-

satte eksistens det derfor ikke vil overlade til enkeltindivider at afgøre hver for sig. Betragter et politisk fællesskab eksempelvis bevarelsen af en stor forskellighed af arter som en væsentlig fælles målsætning, så vil det ikke overlade det til alle de private jordbesiddere at afgøre arternes videre skæbne. I stedet vil det være genstand for politisk beslutning at afgøre, hvor stor vægt artsbevarelsen skal have i forhold til andre fælles prioriteringer som eksempelvis sundhed og uddannelse.

Det er i den forbindelse værd at overveje, hvad det mere præcist er, der gør det væsentligt for os at handle bæredygtigt. Er det alene hensynet til lykken, præferenceopfyldelsen eller autonomien hos fremtidige enkeltindivider, uanset hvad de måtte betragte som væsentligt og lykkebringende, eller er det nok så meget hensynet til det, vi selv finder værdifuldt, eller til fortsættelsen af det værdifællesskab vi tilhører? Antag f.eks., at vi for en kort stund kan se ind i fremtiden og derved opdager, at de fremtidige generationers største fornøjelser er aktiviteter, vi selv er tilbøjelige til at betragte som udtryk for dårlig smag eller det der er værre. Vi efterlader dem kunstskatte, hvad de er glade for, da de får megen fornøjelse ud af at male dem alle lyserøde. Vi efterlader dem en stor forskellighed af dyr, og de morer sig med at gensplejse dem til sære monstre med morsomme bevægelser. Stiller vi os da tilfredse med at have set, at også kommende generationer lever og bruger de efterladte muligheder helt efter egne ønsker, eller betragter vi brugen af de efterladte ressourcer som et misbrug?

Hvis vi mener det sidste, må vi samtidig sige, at omsorgen for eftertiden nok så meget sker af hensyn til det, vi selv finder mest værdifuldt i det fællesskab, vi tilhører, som til kommende generationers selvvalgte præferenceopfyldelser (de-Shalit 1995, Sagoff 1988). Vi vil opfatte de beskrevne fremtidige handlinger som et radikalt brud med vort eget værdifællesskab - og selvom de påstår at være lykkelige, vil vi være tilbøjelige til at mene, at noget er gået helt galt på vejen. Traditioner fornys kontinuerligt, og der kan være gode grunde til at omfortolke værdier - er der ikke andet end tilfældige præferencer at henvise til, er svaret imidlertid for fattigt.

Hensynet til andre arter (eller økosystemer)

Akkurat som de kommende generationer er også de umælende arter overladt til de nulevende menneskers nåde. Det er imidlertid samtidig den vanskeligste gruppe at forholde sig til. Vi taler jo ikke blot om hvaler, elefanter, pandabjørne og andre spektakulære arter. Der er både slanger og edderkopper og rotter og myg og en masse slimede eller hårede eller farlige eller uanselige væsner derude. Der er også træer og buske og alger og bakterier og HIV-vira. Og så alle de andre, der løber rundt og dræber og æder hinanden, så snart vi vender ryggen til.

Man kan spørge sig selv, om det overhovedet er muligt at tale om etik og moral i et sådant menageri. Og videre: hvad det betyder for tolkningen, at vi selv tilhører en enkelt art - tilmed den, der har gjort sig selv til herre ved i så høj grad at indrette, eller i det mindste skaffet sig midler til at kunne indrette verden efter sit hoved. Det kan umiddelbart synes vigtigt - sådan som mange også hævder, at det er - at betone forskellen mellem på den ene side en menneskecentreret eller antropocentrisk tilgang og på den anden side en biocentrisk tilgang, der ikke på forhånd giver mennesket en særstilling. Spørgsmålet er imidlertid, hvor langt denne modstilling i realiteten bringer os. Modsætningen mellem antropocentrisme og biocentrisme er under alle omstændigheder systematisk uklar, og forskellige måder at tolke modstillingen bruges ofte på kryds og tværs. Man må således holde mindst tre forskellige tolkninger af antropocentrisme ude fra hinanden:

- Ifølge *antropocentrisme1* er mennesket særegent derved, at alle de overvejelser om levende væsners værdi og etiske status, som har relevans for politiske afgørelser, i sidste instans må foretages af mennesker, og for så vidt ikke kan undgå at bære præg af dette udgangspunkt. Ingen er mig bekendt uenig heri, og modsætningen til en biocentrisme1, der hævder det modsatte, kan derfor vanskeligt betegnes som væsentlig, hvis den overhovedet eksisterer. Det er værd at bemærke, at man udmærket kan være antropocentriker i denne forstand og samtidig anerkende, at behov hos individer fra andre arter er relevante at tage hensyn til. Man kan også som antropocentriker hævde, at alle arter er lige meget værd, og derfor har ligemæssigt krav på hensyntagen. Ja, man kan endog uden selvmodsigelse påstå, at Jorden ville blive et bedre sted, hvis menneskene forsvandt.
- Ifølge *antropocentrisme2* afgøres ikke-menneskelige væsners værdi udelukkende af, om de i en relativt snæver forstand er nyttige for mennesker, f.eks. som spise- og lægeplanter, som trækdyr eller som skadedyrsbekæmpere. Mig bekendt er der imidlertid ingen, der vil forsvare en sådan position. Der er således næppe nogen, der seriøst vil hævde, at mennesker ikke kan tilkende de ikke-menneskelige væsner værdi i kraft af deres skønhed, deres mærkværdige former eller fascinerende liv uden tanke på den snævre nytteværdi. Man kan naturligvis hævde, at skønheden og det fascinerende liv i sig selv må tilkendes en form for nytteværdi, eftersom de kan tilfredsstille mennesker, men i så fald har man udvidet og trivialiseret betegnelsen 'nytte' så meget, at der ikke længere kan skelnes mellem antropocentrisme2 og den antropocentrisme1, som alle som nævnt uden videre kan tilslutte sig. Heller ikke her er der således tale om en afgørende modstilling.
- Ifølge *antropocentrisme3* har mennesket en særlig værdi i sammenligning med andre væsner i kraft af nogle særlige egenskaber, f.eks. fornuft og refleksionsevne, kommunikationsevne eller tilsvarende. En sådan position vil de fleste antagelig kunne tilslutte sig, hvis det samtidig understreges, at menneskets særposition ikke indebærer, at menneskelige ønsker altid har

fortrin. Det er vigtigt at være opmærksom på, at antropocentrisme³ ikke behøver være partisk i en såkaldt "speciesistisk" forstand, dvs. den behøver ikke på forhånd og uden begrundelse at tilkende mennesket en særstilling frem for andre arter. Der angives derfor også typisk en grund, som der forventes at være tilslutning til. Som sagt kommer vi ikke udenom at være antropocentrikere i den første forstand, og begrundelser for en særstilling vil for så vidt bære præg af at være formuleret af mennesker til mennesker (hvoraf nogle kan tænkes at optræde som andre arters advokater). Begrundelserne kan imidlertid udmærket være tilstræbt upartiske i den forstand, at det forventes, at også individer fra andre arter ville kunne anerkende dem, hvis man hypotetisk antog, at andre arter end mennesket for en kort stund opfyldte betingelserne for at kunne deltage i en rationel samtale - ligesom den britiske filosof John Stuart Mill i sit kampskrift for utilitarismen udtrykte den forventning, at svinet ville kunne forstå, at menneskene ikke vil leve som svin, hvis det blot kortvarigt besad den fornødne dømmekraft.

Mens antropocentrisme¹ og ² for mig at se er lige ukontroversielle (alle bør kunne tilslutte sig den første, ingen den anden), så synes muligheden for opposition trods alt mere åben i det tredje tilfælde. Der findes da også såkaldt "biosfæriske egalitarister," der i første omgang nægter at tilkende mennesket en højere værdi end andre arter, og som i stedet anbefaler ligeberettigelse i den forstand, at ingen organisme tilkendes fortrin frem for andre på nogen måde.

En biosfærisk egalitarist vil kunne argumentere på flg. måde (Taylor 1986): Vel har mennesket, eller i det mindste en stor del af menneskeheden, fornuft - hvordan vi end nærmere tolker den - i et omfang, som ikke kan matches af andre arter. Men alle de andre arter har omvendt hver deres sæt af specialiteter, som vi til gengæld ikke kan matche. Fiskene, hvalerne og sælerne svømmer bedre og langt mere elegant end vi, kænguruerne hopper højere, planterne kan producere ilt og smukke blomster osv. Forsøger man efter bedste evne at sætte sig ud over sin egen arts horisont, kan man dårligt lade være at spørge, om fornuften eller evnen til at kommunikere nu også er så enestående, at den giver os en helt unik værdimæssig særstilling. I stedet for at fokusere på de særlige egenskaber, på det der skiller, var det måske mere konstruktivt først at se på det, der samler, på akkurat samme måde som vi gør det i mellem menneskelige forhold, hvor særlige evner ikke tæller ved tilkendelsen af eksempelvis menneskerettigheder. Som skabninger er vi alle lige for Vorherre, som livsvæsener med en indbygget bestræbelse efter selv-virkeliggørelse er vi alle lige for Moder Jord. Alle væsner - eller alle væsners udfoldelse - kan for så vidt siges at have en ligemæssig intrinsisk værdi (se boksen nedenfor), og dermed også lige ret til at være her og til at udfolde sig. Ingen bør på det helt grundlæggende niveau prioriteres frem for andre.

Mennesket indtager imidlertid også for den biosfæriske egalitarisme en art særstilling derved, at det i kraft af sin overvældende indflydelse på naturens gang og sin principielle mulighed for selvregulering har et sær-

ligt ansvar for at være tilbageholdende og respektere andre livsvæsners ligemæssige eksistensret og ret til at få behov og ønsker tilgodeset.

Boks 6: Intrinsisk værdi, egenværdi, iboende værdi

Begreber som 'intrinsisk værdi,' 'egenværdi,' og 'iboende værdi' bruges i en række betydninger, der minder om hinanden, men alligevel er forskelligartede, og begreberne bliver derfor også knyttet til forskellige fænomener. Samtidig bruges begreberne uensartet fra forfatter til forfatter (nogle eksempler er nedenfor anført i parentes). Blandt de almindeligste anvendelser kan nævnes:

1. Det, der betragtes som et selvstændigt slutmål, f.eks. behag eller lykke, og som ikke kun har afledt eller instrumentel værdi i relation til noget andet (utilitarister: *intrinsic value*).
2. Det, der har en værdi, som ikke kan reduceres til nytteværdi eller instrumentel værdi, f.eks. kunst (Attfield: *inherent value*).
3. Det, der ikke blot er til for noget andet, men har et selvstændigt gode eller formål, f.eks. en organisme, en organisation eller en aktivitet (O'Neill: *intrinsic value*). Mennesker er ikke uden videre forpligtet af den intrinsiske værdi, men må hver gang vurdere, om der skal tages hensyn til den: det, der har et eget gode, er ikke nødvendigvis godt.
4. Det, der har et selvstændigt gode eller formål af en sådan art, at det - eller dets udfoldelse - må anerkendes at have krav på hensyntagen som mål i sig selv (Attfield: *intrinsic value*; Taylor: *inherent worth*; Regan: *inherent value*).

Det er som oftest i den sidste betydning, begrebet 'intrinsisk værdi' bruges i den miljøetiske debat. I og med at visse fænomener (typisk organismer, arter, eller evt. økologiske systemer) tilkendes intrinsisk værdi, anerkendes samtidig krav på hensyntagen (omend typisk af meget varierende grader). Betydningerne sammenblandes imidlertid ofte.

En biosfærisk egalitarist, der forsøger at argumentere konsekvent ad disse baner, vil imidlertid hurtigt få problemer med overhovedet at bevæge sig af frygt for at træde på levende væsner. Overhovedet forbliver det et problem, hvordan forskellige arters ønsker og behov ligemæssigt skal tilgodeses. Dels kan vi ikke etablere en demo- eller biokratisk procedure, hvor igennem alles krav kan fremsættes og tilgodeses på samme måde som i de menneskelige samfund. Og selvom vi kunne, er det som nævnt kun mennesket, der er i stand til at leve op til beslutningerne. Dels består der en fundamental asymmetri i forhold til mellemmenneskelig moral og etik derved, at de forskellige arter jo lever af hinanden, dræber og fortærer hinanden. Det er

ganske enkelt ikke muligt at tilgodese alle individuelle organismers interesser på samme fredsommelige måde som det i princippet kan gøres i mellem menneskelige forhold.

Egalitaristens svar på problemet kunne være at overlade det til de naturlige mekanismer, som allerede fungerer i de økologiske systemer (jf. bl.a. Singer 1975, Regan 1983). Det rejser imidlertid straks problemet med menneskeartens status. Det er jo netop i kraft af de selv samme mekanismer, at mennesket har opnået den magtfulde position, det har. Mennesket er opstået gennem den samme evolutionsproces, og det har kæmpet sig vej gennem præcis de samme økosystemer og fødekæder som alle andre arter. Selv ud fra en biocentrisk og egalitaristisk tankegang kunne det på den baggrund hævdes, at mennesket retmæssigt har erobret sin fremtrædende plads. Ikke fordi det har en højere værdi, men alene fordi det har gjort som alle andre og haft bedre kort på hånden. En biosfærisk egalitarist vil for så vidt kunne argumenter for menneskets ubegrænsede ret til selvvirkeliggørelse med alt, hvad deraf følger: alle andre arter maser jo også på uden smålige hensyn.

Et andet svar består i at understrege, at den påkrævede ligemæssige respekt for den intrinsiske værdi ikke indebærer, at alle organismer skal behandles ensartet. De krav, som menneskers udfoldelse stiller, er da også af en helt anden art end planters for ikke at tale om éncelledede organismers. Skal mennesker have mulighed for at udfolde sig som det, de er: kreative kulturskabende væsner, må de derfor også tilkendes et større spillerum end andre organismer. Spillerummets præcise størrelse må i så fald afgøres af, om den udfoldelse der skabes plads for, kan betragtes som så værdifuld for menneskers selvrealisation, at det berettiger til indskrænkninger af andre organismers virkefelter (Taylor 1986, Arler 1997). Med en sådan tilføjelse bliver det imidlertid svært at se, hvori egalitarismen adskiller sig væsentligt fra ikke-egalitaristiske positioner, der differentierer kravet om hensyntagen efter den klassiske hierarkiske opdeling af organismerne efter evner som bevidsthed, hukommelse, sanse- og føleevne etc. (f.eks. Attfield 1991).

Der findes også en sidste miljøetisk tradition, som er værd at nævne, nemlig tilhængerne af den såkaldte økocentristiske position, i følge hvilken det ikke er de enkelte organismer, der har krav på hensyntagen, men derimod det samlede økosystem. Den amerikanske ranger Aldo Leopold kan betegnes som faderen til denne tradition, og det er da også ham, der har formuleret traditionens motto i et berømt essay om "The Land Ethic": "En ting er rigtig, hvis den hjælper til at bevare det biotiske fællesskabs integritet, stabilitet og skønhed. Den er forkert, hvis den gør det modsatte" (Leopold 1949/1989, jf. også Callicott 1980/1995 og Rolston 1987). Skal positionen udgøre et egentligt alternativt - og ikke blot et tankevækkende supplement - til de hidtil beskrevne teorier, må den imidlertid forudsætte en række hver sig tvivlsomme ting.

For det første må det forudsættes, at de økologiske systemer faktisk, som en art superorganisme, rummer egne, klart identificerbare goder og mål

- og dermed en slags egeninteresse i eksempelvis integritet, stabilitet eller sundhed - som bør respekteres. (Forestillingen om, at systemet selv skulle tilstræbe skønhed, er vanskeligere at gøre meningsfuld.) Alene antagelsen om sådanne klare mål er imidlertid en meget tvivlsom forudsætning. Økologiske systemer er somme tider relativt stabile, andre gange i voldsom forandring - uanset om der er mennesker til stede eller ej. Der er således ikke noget entydigt selvstændigt gode, som kan hjælpes eller skades (Brennan 1988, Botkin 1990, Worster 1993). Mennesker og andre organismer kan derimod have glæde af en vis grad af stabilitet, hvis nogle af de funktioner, vi ikke kan leve uden, dermed bedre varetages.

Hvad værre er: positionen forudsætter desuden et af to nogenlunde lige store onder om menneskenes status. Enten må menneskene og deres mål befinde sig udenfor de økologiske systemer, hvis selvstændige udfoldelse kræves respekteret på linie med organismers udfoldelse - var de menneskelige mål en integreret del, ville det således uundgåeligt skabe forstyrrelse i målsætningen. Eller omvendt må menneskene som ordinære borgere i naturens republik, eller som celler eller organer i den økologiske superorganisme forventes at indrette deres mål efter det samlede systems påståede mål. I det første tilfælde opstår problemet, hvad mennesker egentlig må formodes at være for nogle størrelser, hvis de og deres mål ikke udgør en integreret del af de økologiske systemer. I det sidste tilfælde undermineres hele den mellem-menneskelige og -organismiske etik: hvis respekten for det biotiske fællesskabs angivelige mål er af overgribende art, så synes alle andre hensyn at måtte vige, så snart de kommer målene på tværs. Tilmed ender man let i en form for misantropi (Callicott 1980/1995), for så vidt som menneskelige aktiviteter som oftest ret åbenlyst skaber fluktuation og ustabilitet i de påvirkede økosystemer, og systemernes angivelige mål derfor kunne tænkes bedre at blive opfyldt, hvis menneskene slet og ret forsvandt.

Som mennesker ser vi verden fra en menneskelig synsvinkel. Vi kan ikke undslå os det antropocentriske blik. Vi behøver imidlertid ikke alene af den grund være human-chauvinister eller speciesister, der betragter alle andre væsner i en snæver nyttes lys, og mener at kunne undlade at give alment anerkendelsesværdige grunde i de tilfælde, hvor det kun er organismer fra andre arter, der berøres.

Positiv og negativ etik

Lad mig slutte med et par bemærkninger om forholdet mellem positiv og negativ etik eller moral. Man ser ofte, at etiske hensyn optræder som sidste led i en lang remse af aspekter, der skal inddrages i den ene eller anden slags sag. Der er de juridiske aspekter, de økonomiske aspekter, de politiske aspekter osv. - og så til sidst: de etiske aspekter, hvor det ofte drejer sig om et eller andet, man sikkert ikke kan tillade sig at gøre, selvom man hellere

end gerne vil. Etik bliver på den måde både gjort til noget marginalt og til noget negativt: først afklarer vi alle de vigtige og påtrængende aspekter, og så må vi bagefter kigge på, om vi overtræder et eller andet moralsk forbud.

Det er imidlertid en meget snæver opfattelse af etikkens rolle. For det første er etikken ikke marginal. Tværtimod er det netop etiske vurderinger eller overvejelser, der afgør, hvilken placering de juridiske, økonomiske etc. aspekter tilkendes. Lader vi f.eks. økonomiske kalkyler være afgørende for nogle beslutninger, så er det alene fordi vi mener at have alment anerkendelsesværdige grunde til at træffe disse beslutninger på netop den måde. Den udstrækning, vi lader juraen tale i - og den måde, vi lader juraen tale på - er bestemt af etiske opfattelser af relationerne mellem mennesker indbyrdes og i forhold til andre organismer. Vel også af magt, kunne en og anden indvende. Men svaret er, at også den betydning, magten tillægges, og de former den får lov at antage, har sit grundlag i etiske tolkninger af det gode liv og af forholdet mennesker imellem - velovervejede eller ej.

For det andet er etikken ikke primært negativ og begrænsende. Der er god grund til blive træt og irriteret, hvis det at handle moralsk er det samme som at begrænse sig og holde igen. Fra den entydigt negative moral er der ofte kun et lille skridt til moralismen og den evindelige løftede pegefinger. I stedet er det værd at minde om, at etiske overvejelser primært handler om det gode liv, herunder samliv med mennesker og andre organismer. Skal vi begrænse os i en eller anden retning, vil det altid være for at fremme andre værdier, som vi vurderer som vægtigere og mere betydningsfulde. Og selv om vi ikke kommer uden om at tale om forpligtelse og forbundethed, så vil det omvendt være givtigt at minde om, at vi netop kan udvikle vore egne liv ved at være forbundne og gensidigt forpligtede, og at vi ofte ved netop at vise fairness, måske ligefrem storsind, gavmildhed og imødekommenhed, tilfredstiller os selv nok så meget som den, vi kommer i møde.

Forholdet mellem antropocentrisme og biocentrismen kan på denne måde sammenlignes med forholdet mellem den egocentriske stræben efter et godt liv for en selv og hensynet til andre i den klassiske etik: Lykken eller tilfredsstillelsen (*eudaimonia*) er det, vi alle stræber efter, og vi vil for så vidt altid være egocentrikere. Det egocentriske står imidlertid ikke i modsætning til hensynet til andre, eftersom den væsentligste tilfredsstillelse netop følger af at udføre konstruktive handlinger indenfor et fællesskabs horisont. Handlinger som lykkes, fordi man netop har gjort sit yderste for at være opmærksom og omhyggelig i udførelsen. Handlinger man til fulde kan stå inde for. Det bliver på den baggrund fejlagtigt at stille det enkelte individs stræben efter lykken i modsætning hensynet til andre i det fællesskab, man indgår i, og det bliver dermed også temmelig ligegyldigt, om man taler om ego-, antropo- eller biocentrisme. Modsætningerne opstår først, når oplevelsen af forbundethed med andre mennesker eller med andre organismer går tabt - men i samme takt, som det sker, mistes også samtidig motivationen til at

lade sig lede af andet end de mest snæversynede bevæggrunde. Og så vil al tale om moralsk forpligtethed under alle omstændigheder være forgæves.

Referenceliste

- Arler, Finn: "Renere teknologi - hvor rent skal det være?" i: M. Sørensen et.al: *Miljø og etik*, Århus: NSU press 1997.
- Arler, Finn: "Levn, levninger og brugt natur," i: Jørn Guldberg & Morten Ranum: *Naturminder. Naturen brugt som levn*, Odense: Odense Universitets-forlag 1997.
- Arler, Finn: "Bæredygtighed og naturkvalitet," i: John Holten-Andersen et.al. (red.): *Dansk naturpolitik - i bæredygtighedens perspektiv*, Tema-rapport nr. 1 2000, Naturrådet, København: Naturrådet 2000.
- Arler, Finn: "Global partnership, climate change and complex equality," i: *Environmental Values* 10 2001: 301-29.
- Arler, Finn: "Distributive Justice and Sustainable Development," i: M.K. Tolba (ed.): *Our Fragile World: Challenges and Opportunities for Sustainable Development*, Vol. I, Oxford: UNESCO/EOLSS 2001.
- Arler, Finn: "Ecological utilization space - operationalizing sustainability," i: Andrew Light & Avner de-Shalit: *Reasoning in Environmental Practice: Philosophy and Politics in Global Ecological Perspective*, Cambridge, Mass.: MIT Press (in press).
- Attfield, Robin: *The Ethics on Environmental Concern*, Athens & London: The University of Georgia Press (udvidet 2. udgave)1991.
- Attfield, Robin: *The Ethics of the Global Environment*, Edinburgh: Edinburgh University Press 1999.
- Beitz, Charles R.: *Political Theory and International Relations*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1999 (anden udgave med et nyt efterord).
- Botkin, D.B.: *Discordant Harmonies. A New Ecology for the Twenty-first Century*, Oxford: Oxford University Press 1990.
- Brennan, Andrew: *Thinking About Nature. An Investigation of Nature, Value and Ecology*, London: Routledge 1988.
- Callicott, J. Baird: "Animal Liberation: A Triangular Affair" (1980), i: Robert Elliot: *Environmental Ethics*, Oxford: Oxford University Press 1995.
- DesJardins, Joseph R.: *Environmental Ethics*, Belmont, California: Wadsworth 1993.
- Dobson, Andrew: *Justice and the Environment*, Oxford: Oxford University Press 1999.
- Hayward, Tim: *Political Theory and Ecological Values*, Cambridge: Polity Press 1998.

- Leopold, Aldo: *A Sand County Almanac* (1949), New York: Ballantine Books 1989.
- Litfin, Karen T. (ed.): *The Greening of Sovereignty in World Politics*, Cambridge, Mass.: MIT-Press 1998.
- Nardin, Terry & David R. Mapel: *Traditions of International Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.
- O'Neill, John: *Ecology, Policy and Politics*, London & New York: Routledge 1993.
- Parfit, Derek: *Reasons and Persons*, Oxford: Clarendon Press 1987 (third corrected edition).
- Pearce, David: *Environmental values and the natural world*, London: Earthscan 1993.
- Pearce, David & R. Kerry Turner: *Economics of Natural Resources and the Environment*, New York/London: Harvester Wheatsheaf 1990.
- Rawls, John: *The Law of Peoples*. Cambridge Mass./London: Harvard University Press 1999.
- Regan, Tom: *The Case for Animal Rights*, London: Routledge & Kegan Paul 1983.
- Rolston III, Holmes: "Duties to Ecosystems," i: J.B. Callicott (ed.): *Companion to a Sand County Almanac*, Madison: University of Wisconsin Press 1987.
- Sagoff, Mark: *The economy of the earth*, Cambridge: Cambridge University Press 1988.
- Sands, Philippe (ed.): *Greening International Law*, New York: The New Press 1994.
- de-Shalit, Avner: *Why Posterity Matters*, London & New York: Routledge 1995.
- Singer, Peter: *Animal Liberation*, New York: Avon Books 1975.
- Singer, Peter: *Praktisk etik*, København: Hans Reitzel 1993.
- Solow, Robert M.: "Sustainability: An Economist's Perspective," i: R. Dorfman & N.S. Dorfman (eds.): *Economics of the Environment. Selected Readings*, New York: W.W. Norton & Company 1993.
- Taylor, Paul: *Respect for Nature*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1986.
- Worster, Donald: "Chaos and Equilibrium in the Science of Ecology," i: Susan Armstrong & Richard Botzler (eds.): *Environmental Ethics. Divergence and Convergence*, New York/London: MacGraw-Hill 1993.
- Det Økonomiske Råd: "Bæredygtighed: Balance mellem generationer," *Dansk Økonomi*, Efterår 1998, København: Det Økonomiske Råd 1998.